सप्तमः पाठः वाचनप्रशंसा । (सरलार्थलेखनार्थम्)

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुलकलाममहोदयः 'मिसाईल मॅन' इति बिरुदेन ख्यातः। तस्य जीवने तेन छात्राणां शैक्षणिकविकासार्थं नैके यत्नाः कृताः। १५ ऑक्टोबर इति तस्य जन्मदिनं 'वाचनप्रेरणादिवसरूपेण' आचर्यते । विविधानां ग्रन्थानां, लघुग्रन्थानां, वृत्तपत्राणां वाचनेन मनुष्ये के गुणाः विकसिताः भवन्ति, इत्यादयः विषयाः पद्येऽस्मिन् वर्णिताः सन्ति ।

- पाठ्यपुस्तकं विहाय यूयं किं किं पठथ ?
- साहित्यस्य के प्रकाराः भवन्ति ?
- अपि यूयं प्रतिदिनं वृत्तपत्रं पठथ ?

शीलं सद्गुणसम्पत्तिः ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
उत्साहो वर्धते येन वाचनं तद् हितावहम् ।।१।।

मनुजा वाचनेनैव बोधन्ते विषयान् बहून् ।
दक्षा भवन्ति कार्येषु वाचनेन बहुश्रुताः ।।२।।

वाल्मीकिव्यासबाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः ।
तान् शिक्षयन्ति सततं ये सदा वाचने रताः ।।३।।

अद्ययावद्धि ज्ञानाय वृत्तपत्रं पठेत्सदा ।
सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनमुपकारकम् ।।४।।

वृथाभ्रमणकुक्रीडापरपीडापभाषणैः ।
कालक्षेपो न कर्तव्यो विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।।५।।

वाचनं ज्ञानदं बाल्ये तारुण्ये शीलरक्षकम् ।
वार्धक्ये दुःखहरणं हितं सद्ग्रन्थवाचनम् ।।६।।

१) सन्धिविग्रहाः –१) विज्ञानमेव = विज्ञानम् + एव। २) उत्साहो वर्धते = उत्साहः + वर्धते ।
अन्वयः – येन शीलं, सद्गुणसम्पत्तिः, ज्ञानं, विज्ञानम् उत्साहः च वर्धते तद् वाचनं हितावहम् एव ।

२) सन्धिविग्रहाः –१) वाचनेनैव = वाचनेन + एव । २) दक्षा भवन्ति = दक्षाः + भवन्ति ।
अन्वयः – मनुजाः वाचनेन एव बहून् विषयान् बोधन्ते । वाचनेन (मनुजाः) कार्येषु दक्षाः बहुश्रुताः (च) भवन्ति।

३) **अन्वयः** – ये सदा वाचने रताः तान् वाल्मीकि-व्यास-बाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः शिक्षयन्ति।

४) सन्धिविग्रहाः –१) अद्ययावद्धि = अद्ययावत् + हि । २) पठेत्सदा = पठेत् + सदा ।
३) वाचनमुपकारकम् = वाचनम् + उपकारकम् ।
अन्वयः – मनुजः अद्ययावद् ज्ञानाय वृत्तपत्रं सदा हि पठेत् । सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनम् उपकारकम् (वर्तते) ।

५) सन्धिविग्रहाः –१) कालक्षेपो न = कालक्षेपः + न । २) कर्तव्यो विद्यार्थी = कर्तव्यः + विद्यार्थी ।
अन्वयः – (विद्यार्थिभिः) वृथाभ्रमण-कुक्रीडा-परपीडा-अपभाषणैः कालक्षेपः न कर्तव्यः । विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।

६) **अन्वयः** – वाचनं बाल्ये ज्ञानदं, तारुण्ये शीलरक्षकम्, वार्धक्ये दुःखहरणं (भवति) (अतः) सद्ग्रन्थवाचनं हितं (भवति)।

भाषाभ्यासः

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

अ) वाचनेन के गुणाः वर्धन्ते ?

आ) वाचनेन मनुजाः किं बोधन्ते ?

इ) विद्यार्थिभिः कथं कालक्षेपः न कर्तव्यः ?

२. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

अ) वाचनमुपकारकं कथम् इति स्पष्टीकुरुत ।

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

शीलम्, दक्षः, रताः, कालक्षेपः, वार्धक्यम्, पण्डितः

४. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

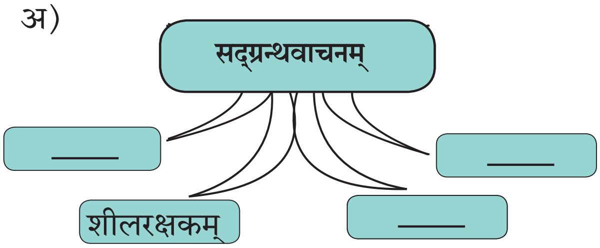

आ)

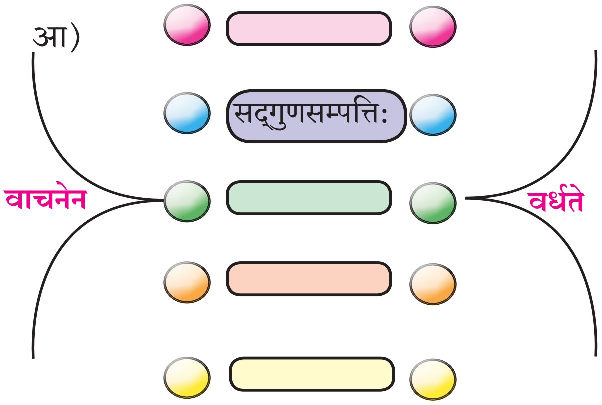

इ)

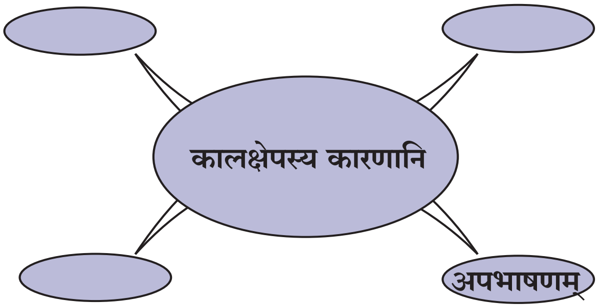

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

सद्गुणः, उत्साहः, प्राचीनाः, उपकारकम्

६. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) वाचनेनैव आ) अद्ययावद्धि

७. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
उपकारकम्	मनुजाः
प्राचीनाः	विषयान्
दक्षाः	वाचनम्
बहून्	कविपण्डिताः

८. अमरकोषात् योग्यं समानार्थशब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) मनुजाः वाचनेन बहून् विषयान् बोधन्ते ।

पठत–बोधत

पठनस्य दोषाः

गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ।।

उच्चारणविषयकश्लोकः ।

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ।।

समासा: ।

समासा:

- **द्वन्द्व:**
  - इतरेतरद्वन्द्व:
  - समाहारद्वन्द्व:
- **तत्पुरुष:**
  - विभक्ति-तत्पुरुष:
    - उपपद-तत्पुरुष:
    - नञ्-तत्पुरुष:
  - कर्मधारय:
    - विशेषण-विशेष्य-सम्बन्ध:
    - विशेषनाम-सामान्यनाम-सम्बन्ध:
    - उपमान-उपमेय-सम्बन्ध:
- **बहुव्रीहि:**
- **अव्ययीभाव:**

द्वन्द्व: तथा च विभक्ति-तत्पुरुष: इति प्रकारद्वयम् अस्माभि: गतवर्षे पठितम् । अधुना समासानाम् अन्यप्रकारान् जानीम: ।

पुन:स्मारणम्

१. समासविग्रहं कुरुत ।

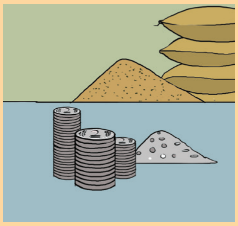

धनधान्यानि ।

____

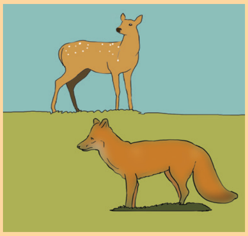

मृगशृगालौ ।

____

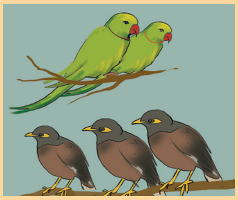

शुकसारिका: ।

____

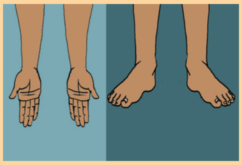

हस्तपादम् ।

____

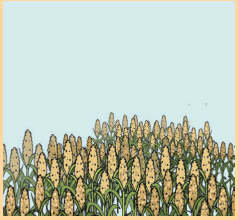

सस्यपूर्णम् ।

____

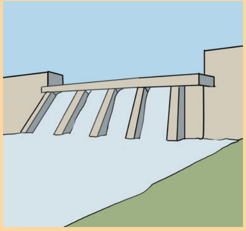

जलव्यवस्थापनम्

____

अश्मखण्ड: ।

____

नीतिनिपुण: ।

____

२. उदाहरणैः रेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

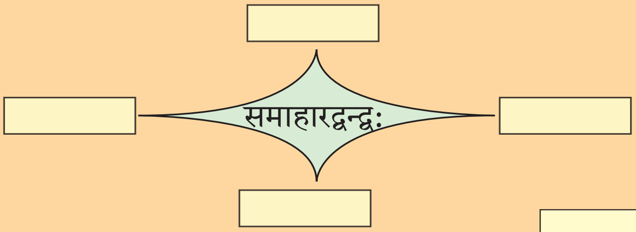

आ)

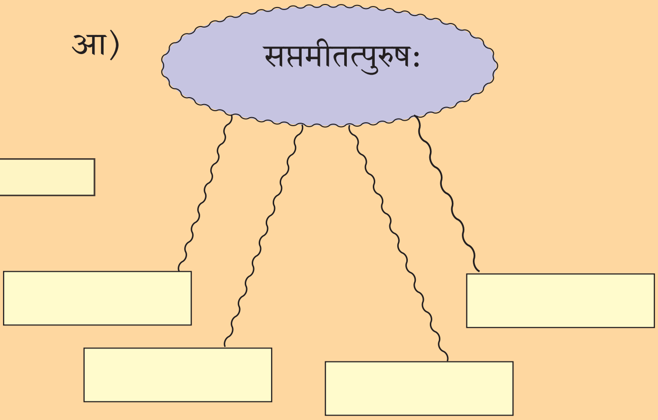

इ)

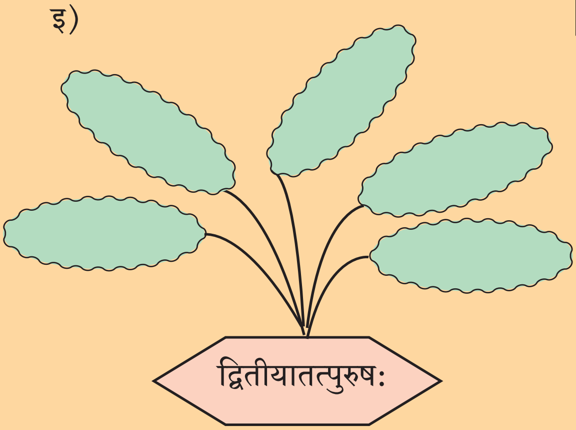

३. षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य समस्तपदम् अन्विष्य तत्परितः वर्तुलम् आलिखत ।

भ्र	म	ण	स	म	यः	म्
ज	नः	रा	ज	ध	र्मः	ऋ
ल	ट्ट	चः	पु	नि	रा	ज्ञः
व्य	वः	हा	स्त	कः	प	स्था
व	नि	क्षे	क	हो	क्रि	या
स्था	तो	त्र	प	अ	या	स
प	ञ्	प	ठ	सा	सि	म्
न	ऋ	तिः	न	म्	द्धिः	म्
म्	भ्र	म्	म्	स	म्	र्मः

१. क्षेत्रस्य पतिः ।
२. जलस्य व्यवस्थापनम् ।
३. राज्ञः धर्मः ।
४. पुस्तकस्य पठनम् ।
५. भ्रमणस्य समयः ।
६. क्रियायाः सिद्धिः ।

४. समासविग्रहवाक्यानां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
चिन्तया आकुलः	पञ्चमी-तत्पुरुषः
प्रजाहिते दक्षः	द्वितीया-तत्पुरुषः
चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	सप्तमी-तत्पुरुषः
विदेशं गमनम्	तृतीया-तत्पुरुषः

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
पुस्तकपठने मग्नः	षष्ठी-त्पुरुषः
विद्यया विहीनः	चतुर्थी-तत्पुरुषः
पूजायै इदम्	सप्तमी-तत्पुरुषः
परागस्य कणाः	तृतीया-तत्पुरुषः

१. तत्पुरुषः समासः ।

उपपद–तत्पुरुषः ।

१. जलं ददाति
इति **जलदः** ।

२. पादैः पिबति
इति **पादपः** ।

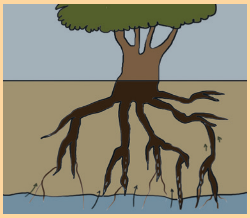

३. पर्वते तिष्ठति
इति **पर्वतस्थः** ।

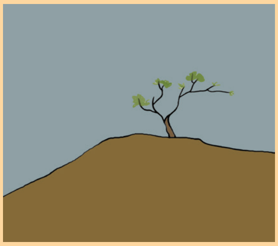

४. कुम्भं करोति
इति **कुम्भकारः** ।

अवधेयम् – **उपपद–तत्पुरुषः**

* **उत्तरपदे धातोः अंशः दृश्यते ।**
* **विग्रहे तस्य धातोः लट्लकारस्य प्रथमपुरुषस्य योग्यं वचनं योजनीयम् । यथा –**
  शास्त्रज्ञः – शास्त्रं जानाति इति ।
* **तथा च अर्थदृष्ट्या पूर्वपदस्य योग्या विभक्तिः योजनीया । यथा –**
  पङ्कजम् – पङ्के जायते इति ।

उदाहरणानि – वरदा – वरं ददाति इति । गृहस्थाः – गृहे तिष्ठन्ति इति । मधुपः – मधु पिबति इति।
विद्यार्थी–विद्याम् अर्थयते इति । जटाधारी–जटाः धारयति इति ।

नञ्–तत्पुरुषः ।

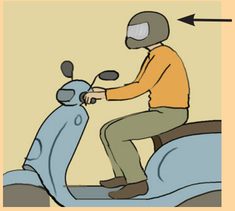

योग्यम् ।

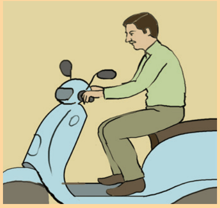

न योग्यम्–**अयोग्यम् ।**

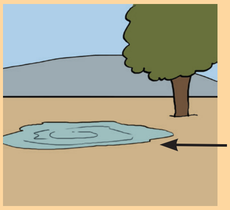

अल्पम् ।

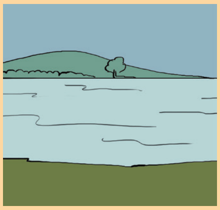

न अल्पम्–**अनल्पम् ।**

अवधेयम् – नञ्–तत्पुरुषः

* **प्रथमपदम् 'अ/अन्' इति नकारं दर्शयति ।**
* **विग्रहे 'अ'/अन् स्थाने 'न' इति प्रयोजनीयः ।**

उदाहरणानि – अनिच्छा – न इच्छा । अशक्यम् – न शक्यम् ।
असत्यम् – न सत्यम् । अनावश्यकम् – न आवश्यकम् ।

कर्मधारयः ।

✲ विशेषण–विशेष्य–सम्बन्धः ।

रक्तं पुष्पम् ।
रक्तपुष्पम् ।

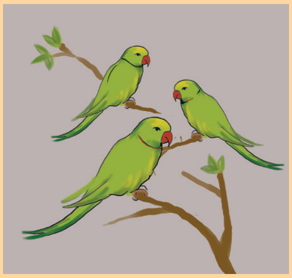

हरिताः शुकाः ।
हरितशुकाः ।

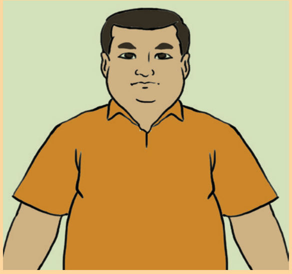

स्थूलः पुरुषः ।
स्थूलपुरुषः ।

विविधाः वर्णाः ।
विविधवर्णाः ।

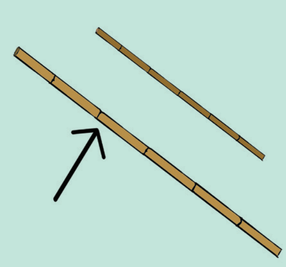

दीर्घा यष्टिका ।
दीर्घयष्टिका ।

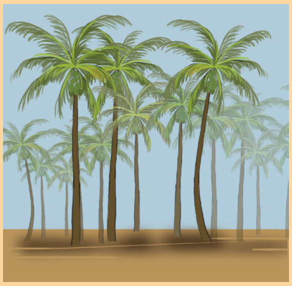

उन्नताः वृक्षाः ।
उन्नतवृक्षाः ।

✲ विशेषनाम–सामान्यनाम–सम्बन्धः ।

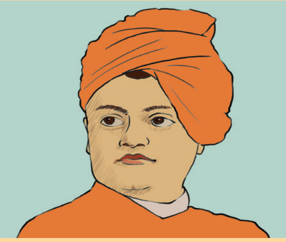

विवेकानन्दः नाम महोदयः ।
विवेकानन्दमहोदयः ।

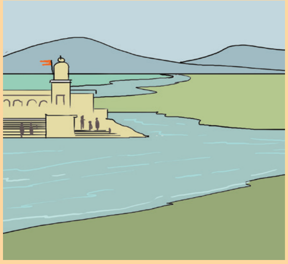

गङ्गा नाम नदी ।
गङ्गानदी ।

भारतः नाम देशः ।
भारतदेशः ।

सरस्वती नाम देवी ।
सरस्वतीदेवी ।

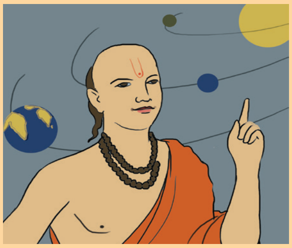

भास्करः नाम आचार्यः ।
भास्कराचार्यः ।

शेगाव इति स्थानकम्
शेगावस्थानकम् ।

*** उपमान–उपमेय–सम्बन्धः ।**

अ) कर्पूरः इव गौरः = 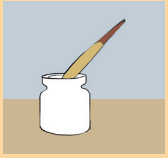

कर्पूरः (उपमानम्) इव गौरः (साधर्म्यम्) = **कर्पूरगौरः** (महादेवः–उपमेयम्)

घनः इव श्यामः =

घनः(उपमानम्) इव श्यामः (साधर्म्यम्) = **घनश्यामः**(श्रीकृष्णः–उपमेयम्)

आ) **पादपङ्कजम्** = 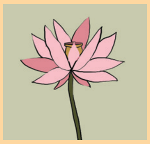

पादौ (उपमेयम्) पङ्कजम् (उपमानम्) इव ।

मुखकमलम् = 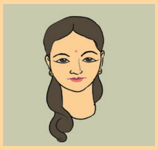 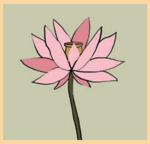

मुखम्(उपमेयम्) कमलम् (उपमानम्) इव।

इ) **विद्याधनम्** = 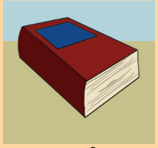

विद्या(उपमेयम्) एव धनम् (उपमानम्) ।

गृहमन्दिरम् = 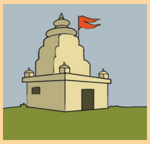

गृहम् (उपमेयम्) एव मन्दिरम् (उपमानम्) ।

अवधेयम् –

कर्मधारयः

*** समस्तपदानां विग्रहे पूर्वपदम् उत्तरपदं च प्रथमान्तम् ।**

*** पूर्वपदं विशेषणं चेत् तद् विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं, विभक्तिम् अनुसरति ।**

उदाहरणानि –

अ) प्रियभाषा – प्रिया भाषा ।
सर्वप्रदेशाः – सर्वे प्रदेशाः ।
बहुजनाः – बहवः जनाः ।

आ) सूक्तिसुधा – सूक्तिः सुधा इव ।
कमलकोमलः – कमलम् इव कोमलः ।

इ) मनोमन्दिरम् – मनः एव मन्दिरम् ।
संसारसागरः – संसारः एव सागरः ।

२. बहुव्रीहिः समासः ।

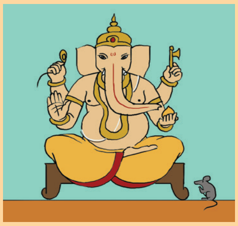

वाहनं हि ते भवति मूषको **मूषकवाहन** नमोऽस्तु ते ।
कर्णौ तव रे शूर्पाकारौ **शूर्पकर्ण** हे नमोऽस्तुते ।।
आननं हि ते गजस्यैव हे देव **गजानन** नमोऽस्तु ते ।
कायस्तव रे महामहीयान् **महाकाय** हे नमोऽस्तु ते ।।१।।

चन्द्रस्ते शोभते भाले **भालचन्द्र** नमोऽस्तु ते ।
कण्ठस्ते विद्यते नीलो **नीलकण्ठ** नमोऽस्तु ते ।।२।।

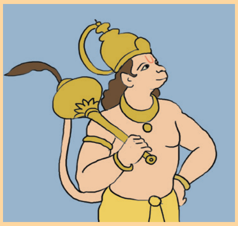

गदा ते विद्यते हस्ते **गदाहस्त** नमोऽस्तु ते ।
बलं ते हि महद् देव **महाबल** नमोऽस्तु ते ।।३।।

अवधेयम् –

बहुव्रीहिः – ✼ अन्यपदार्थप्रधानः ।
✼ नित्यं विशेषणं दर्शयति ।
✼ विग्रहे ‘यद्’ इत्यस्य उपयोगः सम्बन्धदर्शनाय भवति ।
✼ विग्रहे ‘तद्’ इत्यस्य उपयोगः अन्यपदं सूचयति ।

✼ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

मूषकः वाहनं यस्य सः मूषकवाहनः ।
श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा श्वेताम्बरा ।
शुभ्रं वस्त्रं यस्याः सा शुभ्रवस्त्रा ।
पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः ।
शूर्पौ इव कर्णौ यस्य सः शूर्पकर्णः ।

✼ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

शशी शेखरे यस्य सः शशिशेखरः ।
चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः ।
शङ्खः हस्ते यस्य सः शङ्खहस्तः ।
भुजगे शयनं यस्य सः भुजगशयनः ।

समासविग्रहे क्वचित् पूर्वपदं उत्तरपदं च समानविभक्तौ भवतः क्वचित् न इत्यपि अवधेयम्।

कृतिः – समस्तपदान् अन्विष्य वर्तुलम् आलिखत ।

भा	ल	च	न्द्रः	वि	र	ई	अ
सु	ह	दः	वि	म	लः	श्व	जा
क्षु	द्र	बु	द्धिः	ला	ए	र	त
ल	ब्ध	शि	क्षः	म्बु	क	नि	श
ग	जा	न	नः	यः	द	ष्ठः	त्रुः
वि	शा	ल	बा	हुः	न्तः	न्	स
प	द्म	ह	स्ता	म	हो	द	यः

१) क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः ।

२) विशालौ बाहू यस्य सः ।

३) एकः दन्तः यस्य सः ।

४) लब्धा शिक्षा येन सः ।

५) ईश्वरे निष्ठा यस्य सः ।

६) भाले चन्द्रः यस्य सः ।

७) पद्मं हस्ते यस्याः सा ।

८) गजस्य आननम् एव आननं यस्य सः ।

९) विमलम् अम्बु यस्मिन् तत् ।

१०) महान् उदयः यस्य सः ।

३. अव्ययीभावः समासः ।

* प्रथमं पदं तथा सम्पूर्णं समस्तपदम् अव्ययं भवति अतः अव्ययीभावः इति उच्यते ।
* विग्रहः तु अव्ययस्य अर्थानुसारम् ।
* नित्यं नपुंसकलिङ्गम् एकवचनं वर्तते ।
* वाक्ये क्रियाविशेषणरूपेण प्रयुज्यते ।

उदाहरणानि –

१) श्यामः दिने दिने पाठशालां गच्छति ।
श्यामः **प्रतिदिनं** पाठशालां गच्छति ।

२) भारतस्य गृहे गृहे संस्कृतं भवतु ।
भारतस्य **प्रतिगृहं** संस्कृतं भवतु ।

३) माता अहनि अहनि देवपूजां करोति ।
माता **प्रत्यहं** देवपूजां करोति ।

४) भास्करः इच्छाम् अनुसृत्य भोजनं करोति ।
भास्करः **यथेच्छं** भोजनं करोति ।

५) रघुः शक्तिम् अनुसृत्य दानं करोति ।
रघुः **यथाशक्ति** दानं करोति ।

६) छात्राः क्रमम् अनुसृत्य वर्गं प्रविशन्ति ।
छात्राः **यथाक्रमं** वर्गं प्रविशन्ति ।

सकोपम्, सवेगम्, सानन्दम् इत्यपि अव्ययीभाव–समासस्य एव उदाहरणानि –

१) माता बालकं स्नेहेन सह भोजयति ।
माता बालकं **सस्नेहं** भोजयति ।

२) भक्तः श्रद्धया सह देवं पूजयति ।
भक्तः **सश्रद्धं** देवं पूजयति ।

३) वर्षाकाले मयूराः आनन्देन सह नृत्यन्ति ।
वर्षाकाले मयूराः **सानन्दं** नृत्यन्ति ।

४) छात्राः उत्साहेन सह संस्कृतं पठन्ति ।
छात्राः **सोत्साहं** संस्कृतं पठन्ति ।